

Thijmen Koopmans

11 augustus 1929 - 24 december 2015

Portret van Tim Koopmans met Janneke Gerards, auteur van dit levensbericht. De foto is gemaakt door Stefan Heijndael in het kader van de NPO-serie *Leermeesters en leerlingen*.

Toen de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) in 2008 haar 200-jarig bestaan vierde, organiseerde zij een reeks activiteiten met als thema 'leermeesters en leerlingen'. Omdat ik toen voorzitter was van De Jonge Akademie, vroeg men ook aan mij wie mijn leermeester was. Daarover hoefde ik geen moment te aarzelen: dat was natuurlijk Tim Koopmans, Akademielid sinds 1978. Ik had zijn werk altijd bewonderd en zijn ideeën vormden een onuitputtelijke inspiratiebron voor mijn eigen stukken. Gek genoeg had ik hem tot dat moment zelden gezien; hij was vooral een leermeester op papier. Het KNAW-project over leermeesters en leerlingen maakte dat ik alsnog kennis met hem kon maken. De KNAW had besloten dat er een reeks duoportretten zou worden gemaakt, waarbij leermeester en leerling samen op de foto gingen. Ik vond dat best spannend: Tim Koopmans behoorde voor mij tot de allergrootsten, en als jong wetenschapper en bewonderaar durfde ik hem haast niet aan te spreken – ik zou eens iets doms kunnen zeggen. Met enig lood in de schoenen reisde ik dan ook af naar het woonhuis van Tim Koopmans en zijn echtgenote – Emmy Stil – , waar de foto zou worden gemaakt. Daar bleek dat Tim Koopmans buitengewoon vriendelijk en toegankelijk was. Met groot gemak schakelde hij van gezellige conversatie naar bespiegelingen over belangrijke juridische onderwerpen, en weer terug. Verrijkt met nieuwe kennis en inzichten, en met een paar boeken die hij tevoorschijn haalde uit het tot de nok met boeken gevulde huis, kwam ik weer thuis. Het was een memorabele middag, die terugkomt zodra ik naar de hiervoor afgedrukte foto kijk, en die maakt dat zijn werk voor mij ook een persoonlijke kleur heeft gekregen. Ook anderen hebben bijzondere herinneringen aan Tim Koopmans, juist doordat hij niet alleen een eminent jurist en wetenschapper was, maar ook een uitzonderlijk persoon. Hij is getypeerd als analytisch ijzersterk, scherpzinnig, erudiet en een origineel denker, en tegelijkertijd als evenwichtig, lankmoedig, humoristisch en bescheiden. Maar meest treffend is misschien wat Tijn Kortmann in een portret uit 2005 als volgt omschreef: 'Een van de meest fascinerende eigenschappen van Koopmans is... zijn grote belangstelling voor – mogelijke – veranderingen in recht en maatschappij. Hoe vaak sneed hij niet onderwerpen aan, waarvan zijn

omgeving niet of nauwelijks had gehoord? Het was boeiend én ontmoedigend: “wéér iets waarover ik nog nooit had nagedacht” (Juristenportret, *RM Themis* 2005 (6), p. 25).

Deze bijzondere kwaliteiten van Tim Koopmans komen ook tot uitdrukking in een andere herinnering die ik aan zijn optreden heb, namelijk dat bij een congres over het Handvest voor de Grondrechten van de Europese Unie in Noordwijk in 1999. Het Handvest was toen een nieuw instrument en juristen waren er heel opgewonden over, maar ook heel kritisch. Het hele congres was aan die kritiek gewijd geweest, zodanig dat aan het einde ervan het beeld overheerste dat het Handvest er beter niet had kunnen komen. Toen echter betrad Tim Koopmans het podium – een wat breekbaar ogende man met twinkelende ogen – om een slotbeschouwing te geven. In een buitengewoon scherp en humoristisch betoog – gelardeerd met verwijzingen naar Winnie de Poeh, een favoriet van hem – maakte hij duidelijk dat pessimisme over het Handvest weinig nut had. Natuurlijk konden we klagen over precieze juridische detailproblemen, maar zijn ervaring had hem geleerd dat juristen in de praktijk altijd wel een oplossing vinden. Veel belangrijker, zo betoogde hij, was de boodschap die het Handvest te bieden had – namelijk de boodschap dat grondrechten belangrijk zijn en dat ze ook in de Europese Unie gerespecteerd moeten worden. De impact van dit betoog was enorm, de stemming keerde volledig. Opgewekt gestemd, en druk napratend over kansen en mogelijkheden, verliet het gezelschap de Noordwijkse zaal. Bovendien is het gegaan zoals vaak met Koopmans’ verwachtingen: ruim vijftien jaar later blijken veel van de technische problemen van het Handvest inderdaad te zijn opgelost, en het Handvest speelt inmiddels een grote en waardevolle rol binnen het Europese recht.

Koopmans’ optreden in Noordwijk liet een typerende combinatie zien van abstractievermogen, ver vooruit kunnen zien, relativiseringsvermogen, humor en zelfspot en een realistisch optimisme. Het is die combinatie die Koopmans heeft gemaakt tot een van de grootste en invloedrijkste juristen van zijn tijd. Wellicht komt dat ook doordat Koopmans zich in zijn werk bepaald niet heeft beperkt tot één specialistisch thema. Terecht is hij gekenschetst als een van de laatste grote generalisten in het recht. Als geen ander kon hij verschillende deelgebieden overzien, daartussen relaties leggen, problemen

identificeren en oplossingen verzinnen. Daarnaast beschikte hij over een encyclopedische kennis van en belangstelling voor buitenlands en Europees recht. Zeker in de tijd waarin Koopmans hierover begon te schrijven, was dat verre van vanzelfsprekend: het eigen, Nederlandse recht was al wat telde. Koopmans liet echter zien wat de meerwaarde is van kijken bij de burens, ook voor het publiekrecht, en heeft daarin veel navolging gekregen.

Zijn waardevolle inzichten heeft Tim Koopmans mede kunnen bereiken door een rijke en brede loopbaan, die veel omvattender is geweest dan een wetenschappelijke carrière alleen. Geboren in 1929 in Amsterdam, en na het doorlopen van het befaamde Barlaeus Gymnasium in de oorlogsjaren, studeerde hij van 1947 tot 1953 aan de Universiteit van Amsterdam. Vervolgens was hij drie jaar advocaat in Haarlem en werkte hij een jaar of zes als wetgevingsjurist bij het toenmalige ministerie van justitie. Onderwerpen waarmee hij zich daar bezighield waren onder meer vervoersrecht en vennootschapsrecht, stakingsrecht en huurrecht. In dezelfde tijd schreef hij zijn arbeidsrechtelijke proefschrift (onder de titel *De begrippen werkmán, arbeider en werknemer*), dat hij in 1962 cum laude verdedigde aan de Universiteit van Amsterdam. Ook daarna bleef zijn loopbaan een voortdurende afwisseling, en soms een combinatie, van wetenschappelijk werk en werk in de rechtspraak. Na een paar jaar juridisch adviseur te zijn geweest van de Raad van Ministers van de Europese Economische Gemeenschap, werd hij in 1965 benoemd tot hoogleraar aan de Universiteit Leiden, een functie die hij tot 1978 bekleedde. Tussen 1973 en 1975 was hij decaan van de Leidse rechtenfaculteit. In 1978 werd hij lid van ons hoogste rechtscollege, de Hoge Raad, maar al in 1979 werd hij benoemd tot rechter in het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen. Deze functie bekleedde hij tot 1990, waarna hij tot 1997 Advocaat-Generaal bij de Hoge Raad was. Tegelijkertijd was hij als hoogleraar verbonden aan Trinity College in Cambridge. Na zijn emeritaat in 1997 bekleedde hij in 1998-1999 de Belle van Zuylen-leerstoel in Utrecht; in 1999-2000 bracht hij een jaar door als Goodhard Professor of Law in Cambridge. Hij heeft eredoctoraten verkregen van Cambridge (1984) en Maastricht (1991) en in 1989 werd hij 'honorary bencher' bij Lincoln's Inn te Cambridge. Daarnaast heeft hij vele nevenfuncties verricht; meest recent was hij lid van de Commissie-Davids, die in 2009-2010 de Nederlandse bijdrage aan de Irak-oorlog onderzocht.

Bij een zo rijke loopbaan is het moeilijk aan te geven welke periode het meest betekenisvol is geweest. Zelf lijkt hij zijn periode als Advocaat-Generaal bij de Hoge Raad het meest interessant te hebben gevonden (Verhey, *NJBlog* 20 januari 2016). In die functie kon hij zijn wetenschappelijke inzichten combineren met het geven van praktische adviezen aan de Hoge Raad, in concrete rechtszaken op tal van verschillende terreinen. Koopmans heeft in de zeven jaar waarin hij deze functie bekleedde veel fraaie en invloedrijke conclusies geschreven. Eén van de knapste – en representatieve – is die in de Valkenhorstzaak. Die zaak ging over een jonge vrouw die in 1935 buiten het huwelijk zwanger was geworden, in een tijd dus dat buitenechtelijke kinderen uit den boze waren. Bang voor de reacties in haar omgeving bracht ze het kind anoniem ter wereld in een tehuis dat werd onderhouden door de stichting 'Moederheil' (later omgedoopt tot Valkenhorst). De stichting had de moeder beloofd dat haar identiteit geheim zou blijven, niet alleen voor de omgeving, maar ook voor haar dochter. Als jongvolwassene werd de dochter echter geconfronteerd met diepe en moeilijke vragen over haar identiteit. Zij wilde weten wie haar moeder was om die vragen te kunnen beantwoorden, maar de stichting wilde, haar belofte en beleid getrouw, die informatie niet geven. De dochter spande daarom een rechtszaak aan en verzocht de rechter om Valkenhorst te dwingen de informatie over haar afkomst prijs te geven. Koopmans constateerde in zijn conclusie dat dit verzoek de rechter voor een bijzonder probleem stelde. Het geldende recht bood geen antwoord op de vraag of de identiteit van de moeder in een geval als dit bekend moest worden gemaakt. Bovendien was duidelijk dat in de zaak een 'trilemma' speelde – een driedig conflict tussen rechten en belangen van de stichting (die geheimhouding had beloofd en voor haar succesvol voortbestaan afhankelijk was van het nakomen van die belofte), de moeder (die haar identiteit niet kenbaar wilde maken) en de dochter (die haar afstamming wilde kennen). Dat maakte dat de kwestie bij uitstek ging over Koopmans' lievelingsonderwerp – de rol van de rechter bij bijzonder moeilijke vraagstukken. Hij bouwde in zijn conclusie een slimme redenering op voor het oplossen van dit soort drievoudige grondrechtenconflicten door de rechter, die ook in andere zaken bruikbaar is. Als er in *Grondwet* of verdragen geen oplossing staat en rechten met elkaar botsen die een gelijk gewicht lijken te hebben, zo betoogde hij, is het nodig allereerst de vraag te stellen of die rechten wel echt van gelijke rang zijn. Ter beantwoording van die vraag ging hij te rade

in het Duitse recht. Daar is in de grondwet een algemeen persoonlijkheidsrecht vastgelegd, dat ook het recht omvat om de eigen afkomst te kennen. Dat recht, beredeneerde Koopmans, kan ook voor Nederland als basisbeginsel worden gezien, al is het dan niet met zoveel woorden in de Nederlandse grondwet neergelegd. Wordt dat beginsel als vertrekpunt gekozen, dan kan daaruit worden afgeleid dat het belang van de dochter daadwerkelijk als 'grondrecht' kan worden gezien, net als het recht op privacy van de moeder. Daarentegen is het belang van de Stichting vanuit het perspectief van dit overkoepelende beginsel geen echt grondrecht, maar hoogstens een afgeleid recht. Dat belang kon dan ook verder buiten beschouwing blijven. Zo vereenvoudigde Koopmans het trilemma al tot een dilemma. Dat dilemma pakte hij vervolgens aan door dimensies van tijd te bekijken. Hij beredeneerde dat het belang van de moeder bij geheimhouding van haar identiteit aanvankelijk zwaarwegend was geweest, gelet op de opvattingen in 1935 en de risico's van maatschappelijke uitsluiting, maar dat dit belang in de loop van de tijd minder sterk was geworden. Het gewicht van het belang van de dochter was in de loop der jaren juist toegenomen: voor haar was het steeds belangrijker geworden om te weten waar zij vandaan kwam. Gelet op die temporele dimensie waren de beide belangen dus toch niet gelijk in rang, maar was het belang van de dochter zwaarwegender dan dat van de moeder. Koopmans adviseerde dan ook om de zaak in het voordeel van de dochter op te lossen, een advies dat de Hoge Raad in grote lijnen volgde.

De kunst van deze conclusie schuilt in de schijnbare vanzelfsprekendheid en verfijndheid van de redenering, die het mogelijk maakt om de weging van drie conflicterende rechten te beredeneren en daarmee een uitweg te bieden bij de oplossing van trilemma's en dilemma's. Nu het navolgbaar motiveren van belangenafwegingen voor rechters een grote en zich steeds vaker voordoende uitdaging is, is dit van bijzonder belang. Het is dan ook niet vreemd dat deze conclusie een belangrijke inspiratiebron is gebleken voor zowel rechters als wetenschappers. Zij heeft er mede toe geleid dat er inmiddels een omvangrijke Nederlandstalige literatuur bestaat over belangenafwegingen bij botsende rechten.

Waar Koopmans' conclusies invloedrijk en inspirerend zijn, geldt dat minstens zozeer voor zijn publicaties en bijdragen, die niet alleen in

buitengewoon fraai Nederlands en Engels zijn geschreven, maar vaak ook in het Frans en soms zelfs het Italiaans. Het is moeilijk een hoogtepunt aan te wijzen in zijn werk, dat steeds even bijzonder is, en bovendien buitengewoon veelzijdig – het varieert van het indrukwekkende en veel gelezen boek *Publiekrechtelijke rechtsvergelijking* uit 1978 tot het compacte, verhelderende en nog steeds regelmatig geactualiseerde studieboek *Compendium van het staatsrecht*. Daarnaast is er een veelheid van lezingen, preadviezen, tijdschriftartikelen en redactionelen. Tot 1991 zijn die gebundeld in de mooie bundel *Juridisch stipfelwerk*, aangeboden ter gelegenheid van het eredoctoraat dat Koopmans in dat jaar ontving van de Rijksuniversiteit Limburg. Koopmans' volledige werk is bovendien te vinden op <http://law.leidenuniv.nl/org/publiekrecht/koopmans/publications.html>.

Iedere wetenschapper zal binnen dit rijke oeuvre wel een aantal favorieten kunnen aanwijzen, die op de een of andere manier van waarde zijn geweest voor het recht of voor de wetenschappelijke gedachtenvorming. Beroemde en vaak genoemde analyses betreffen bijvoorbeeld de veranderende rol van de wetgever (van codificerend naar modifierend, in 'De rol van de wetgever' (1970)) en die van de rechter (in het bijzonder in het briljante 'De polsstok van de rechter' (1979)). Allicht is de bekendheid van juist die stukken reden om hier twee andere werken te noemen om het wetenschappelijk meesterschap van Koopmans te illustreren.

Een eerste voorbeeld is het openingscollege 'Gelijke en ongelijke gevallen', dat hij in 1982 uitsprak aan de Rijksuniversiteit Limburg en dat in *Juridisch stipfelwerk* is terug te vinden. Met schitterende, humoristische voorbeelden, die Koopmans ontleende aan de Engelse, Amerikaanse, Europese en Nederlandse rechtspraak, gaat hij in op het vraagstuk of gelijke gevallen gelijk moeten worden behandeld. Hij legt uit waarom het eigenlijk wenselijk is om gelijke gevallen gelijk te behandelen en hoe je kunt vaststellen of twee gevallen wel voldoende gelijk zijn. Dit is het soort vragen dat rechtsfilosofen en juristen al eeuwen verdeeld houdt, maar waarop Koopmans in kort bestek een volkomen vanzelfsprekend en ogenschijnlijk eenvoudig antwoord weet te geven. Voor iedereen die wil begrijpen wat juristen nu eigenlijk aanspreekt in hun vakgebied, biedt dit college bovendien ideaal leeswerk – na het door-nemen van de tekst zal duidelijk zijn waarin het fascinerende van het recht

schuilt. Bovendien zal blijken dat heus niet alle juristen zich bedienen van gortdroog juridisch jargon, integendeel: ‘de brillen spat van de pagina’s.’

Een tweede prachtwerk van Koopmans is zijn boek *Courts and Political Institutions*, in 2003 verschenen bij Cambridge University Press. Dit boek vormt de culminatie van zijn denken over de grote vragen van het staatsrecht. Het is een rechtsvergelijkende beschouwing, waarin hij voor de Verenigde Staten, Nederland, het Verenigd Koninkrijk en Duitsland uiteenzet hoe rechters en politieke instituties zich tot elkaar verhouden. Koopmans zoekt daarbij bewust niet naar concrete oplossingen voor problemen. Hij wil vooral laten zien hoe voor vergelijkbare vraagstukken in verschillende systemen oplossingen worden gevonden, en hoe die oplossingen zich tot elkaar verhouden – soms verschillen ze van elkaar, soms juist niet. Buitengewoon knap is hoe Koopmans de grote staatsrechtelijke kwesties schetst voor maar liefst vier rechtssystemen, zonder daarbij ook maar een moment in oppervlakkigheid te vervallen. Zijn vermogen tot abstrahering komt in dit boek optimaal naar voren; de lezer beseft bovendien voortdurend, zelfs waar alleen de hoofdpunten worden aangestipt, dat daar een wereld van kennis en inzicht achter schuilgaat. Het weergeven en bij elkaar brengen van deze grote lijnen leidt tot indrukwekkende conclusies, die net als in eerdere gevallen ver vooruitzien. Ietwat beangstigend is dat ook wel. In het slothoofdstuk van dit boek waarschuwt hij namelijk: we moeten in onze westerse democratieën voorzichtig zijn met de rechterlijke macht. Koopmans’ analyse is dat rechters in alle onderzochte systemen enerzijds worden belast met steeds meer taken en verantwoordelijkheden, terwijl zij tegelijkertijd worden gekritiseerd om de vrijheid die zij noodgedwongen nemen om die taken uit te voeren. Dat is problematisch, vooral omdat het vertrouwen in de andere politieke instituties sterk is teruggelopen. In feite is de rechter een van de laatste instituties waarop de burger nog vertrouwt. Kritiseren we die rechter te sterk, dan dreigt ook dit laatste bolwerk weg te vallen. Dat is een gevaarlijke situatie: ‘If confidence in the courts were to melt away’, zo vreest Koopmans, ‘the consequence might be that many people would feel estranged from the institutions of society in general. ... Such an evolution would, of course, be extremely dangerous for the political future of Western Europe and the USA: it might finally shatter society completely’ (p. 262). Het is maar te hopen dat wetenschappers en politici gehoor geven aan zijn uitnodiging om een antwoord te

bieden op dit probleem, 'wich may well require some new thinking on the relationship between the street and the State'. (p. 262-3)

Belangrijk is dat deze analyses en inzichten nu eens niet op papier zijn gezet door politicologen of andere empirische wetenschappers, maar door een rechtswetenschapper, met een groot inzicht in de praktische werking en betekenis van rechtspraak en rechtsnormen en in de juridische werking van politieke en rechterlijke instituties. Het boek beschrijft de grote ontwikkelingen op een voor juristen toegankelijke manier, en dat maakt mogelijk dat zijn oproep niet alleen gehoor vindt bij politicologen en empirische wetenschappers, maar ook bij rechters en rechtswetenschappers. Zij hebben zich duidelijk aangesproken gevoeld door de bevindingen in *Courts and Political Institutions*, en zijn aan het zoeken geslagen naar evenwichtige, slimme, innovatieve, overtuigende redeneringen die kunnen helpen het hoofd te bieden aan de gesignaleerde problemen, ter behoud van de unieke positie van de rechter – geheel in de geest van Koopmans.

Tim Koopmans zal geen nieuwe bijdragen aan het juridisch discours meer kunnen leveren, maar zijn in het verleden geleverde bijdrage aan de ontwikkeling van het recht is groot. Er zullen nog hele generaties wetenschappers en rechters zijn die dankbaar en vruchtbaar gebruik kunnen maken van zijn boeiende en knap bedachte bouwstenen. De ontwikkeling van zijn werk was voor Koopmans zelf 'zowel een eer als een genoegen'. Voor de generaties na hem zal het eveneens een eer en een genoegen zijn om kennis te nemen van zijn gedachtegoed, dit te hanteren en het verder te ontwikkelen.